

Santa Maria Antiqua: „Sixtinská kaple středověku“ na Foru Romanu znovu otevřena

Petra Hečková, Univerzita Pardubice, Fakulta restaurování, Litomyšl

Obr. 1 Pozůstatky kostela Santa Maria Antiqua, dobová fotografie pořízená během vykopávek v letech 1900–1901. Repro: Wladimir de Grüneisen, Sainte Marie Antique, Roma 1911.

„Na úpatí Palatinu Sta Maria Antiqua z polovice IV. století, jejíž fasáda hraničila s Via Nova u chrámu Augustova a v jejíchž freskách jest klíč pro pochopení celého starého vývoje malířského.“

Takto charakterizoval František Xaver Šalda ve svém fejetonu *Po stopách starokřesťanských*¹⁾ pozůstatky raně středověkého chrámu, jehož objev v roce 1900 významnou měrou poznamenal dějiny raně středověkého umění, a nikoli přehnaně si již tehdy vysloužil přívěs „Sixtinská kaple středověku“. Náročný patnáctiletý projekt restaurování, probíhající v letech 2001–2015, dovolil v loňském roce opět tuto památku zpřístupnit veřejnosti. Stalo se tak po více než tři desítky let trvající pauze, přerušované jen krátkodobými a mimořádnými prohlídkami objektu.

Cílem výstavy *Santa Maria Antiqua tra Roma e Bisanzio*, která byla v areálu Fora Romana zahájena 17. března 2016, je představit tento objekt i v dosud méně známých aspektech a souvislostech. Daří se to i díky rozsáhlému stejnojmennému katalogu, který výstavu doprovází.²⁾ Přestože je tato publikace zacílená spíše na širší čtenářský okruh, představuje vhodné doplnění dvou odborných konferencí konaných v roce 2000 (ke stému výročí objevu) a v roce 2013.³⁾

Santa Maria Antiqua patří do skupiny starobylých staveb zasvěcených Panně Marii Bohorodičce, vznikajících v Římě v průběhu 5. a 6. století. Její počátky však sahají mnohem dále do minulosti. Pro účely křesťanské svatyně byla na konci 5. století transformována část starší palácové struktury na severozápadním úpatí Palatinu, pocházející z konce 1. století. V průběhu přibližně 350 let, tedy od konce 5. století do roku 847, kdy byl chrám poničen zemětřesením a opuštěn, pokrylo jeho stěny několik cyklů malířské výzdoby datovaných mj. do období pontifikátu papeže Martina I. (649–653), Jana VII. (705–707, Zachariáše (741–752) a Pavla I. (757–767). Při vykopávkách vedených archeologem Giacomem Bonim v letech 1900–1901 byly nalezeny také fragmenty mnohem starší vrstvy výzdoby ze 4. století, provedené technikou skleněné mozaiky a opus sectile.

Díky svému poměrně časnému zasypání sutinami se svatyně jako komplexní struktura i přes značná poškození zachovala. Respektive zachovala si podobu, jakou získala během raného středověku, aniž by byla transformována pozdějšími středo-

Obr. 2 Santa Maria Antiqua, interiér kostela Santa Maria Antiqua s ikonou Bohorodičky. Foto: Petra Hečková

věkými či raně novověkými představami. Soubor raně středověkých nástěnných maleb je tak unikátní nejen svým rozsahem a kvalitou, ale také tím, že ilustruje vývoj malířského umění v Římě ovlivněného byzantskou kulturou v dobách, kdy ze samotné Byzance vzhledem k probíhající ikonoklastickým bouřím mnoho dokladů umělecké produkce nemáme.

Santa Maria Antiqua představuje velmi speciální případ i z hlediska památkové ochrany a restaurování. Při jakémkoli zásahu v minulosti i v současné době bylo nutné zohlednit především výjimečný, stratigrafický charakter památky, tj. výskyt umělecky stejně hodnotných maleb, dochovaných na jednom místě často i v několika vrstvách nad sebou. Ilustruje to slavná zeď s palimpsestem nacházející se na severní stěně po boku apsidy, již dominuje scéna s trůnící Pannou Marií a proslulá hlava „krásného anděla“, která se také stala symbolem kostela už v době objevu v roce 1900.

Fragmentární a velmi mezerovitý stav dochované malířské výzdoby byl zapříčiněn různými faktory. Vedle mechanických poškození za zemětřesení v roce 847 to byla i přirozená degradace působením klimatu. Části kostela a maleb v apsidě a

na vítězném oblouku byly po několika měsících viditelné už na počátku 18. století, jak lze soudit dle akvarelu od Francesca Valesia z roku 1702. Náhodné odhalení během nelegálního výkopu některého z hledačů antických mramorů sice mělo být podnětem k celkovému odkrytí maleb, ale papež Klement XI. rozhodl z utilitárních důvodů o opětovném zasypání kostela. I po roce 1900, kdy byla lokalita archeologicky prozkoumávána, výzdoba trpěla nedostatečným zastropením celého areálu. Teprve roku 1911 byly části svatyně rekonstruovány a ochráněny novou střešní konstrukcí.

První konzervační zásahy na nástěnných malbách kostela Santa Maria Antiqua probíhaly v podstatě ještě během archeologických vykopávek v roce 1901, kdy nechal Boni vrstvy omítek hrozících úplným odloučením od podkladu zajistit kovovými sponami a cementovými lemy a výplněmi, zatímco povrch maleb nechal ošetřit proti biologickému napadení roztokem formalínu. Speciální komise odborníků ustavená za účelem ochrany maleb nadto v témže roce schválila záměr opatřit malby ochranným voskovým nátěrem.¹⁴¹ Jako velmi závažný problém, ohrožující samotnou podstatu maleb, se už na počátku 20. století ukázala být zvýšená vlhkost zdiva, zvláště v oblasti

Obr. 3 Santa Maria Antiqua, detail maleb v konšě apsidy. Foto: Petra Hečková

Obr. 4 Fragmenty štukové výzdoby ze zdemolovaného kostela Santa Maria Liberatrice. Foto: Petra Hečková

Obr. 5 Mozaika s detailem tváře Krista pocházející ze zaniklé Oratoře Jana VII. u starého sv. Petra ve Vatikánu. Foto: Petra Hečková

apsidy. S ohledem na neutěšený stav maleb proběhly další dílčí restaurátorské intervence v roce 1907 a dále ve druhé polovině 40. let a v 50. letech 20. století.¹⁵¹

Žádná z těchto kampaní však neměla povahu komplexního zásahu a rovněž neustávající boj proti vlhkosti byl neúspěšný. Havarijní stav památky vedl v roce 1980 k jejímu úplnému uzavření. O naléhavé potřebě záchrany vzácných nástěnných maleb se začalo intenzivněji mluvit opět až v roce 2000, na konferenci ke stému výročí objevu (viz pozn. 3). Restaurátorský projekt naplno odstartoval pouhý rok poté, s prvotní finanční podporou organizace World Monuments Fund, která nakonec zastřešila celou akci až do skončení všech konzervátorských a restaurátorských prací v roce 2015. Hlavním supervizorem prací a vedoucím početného týmu restaurátorů se stal Werner Matthias Schmid, od roku 2005 ve spolupráci s Valerií Valentini. V průběhu patnácti let bylo ošetřeno celkem 332m² nástěnných maleb (vesměs raně středověkých), 244m² nemalovaných omítek, z velké části datovatelných do předkřesťanské pozdně antické fáze, a dále 100m² podlahové výzdoby technikou opus sectile v prostoru presbytáře a bény a 57m² fragmentů dalších antických podlahových struktur.¹⁶¹

Současně s tím probíhaly archeologické průzkumy a zajišťovací práce na zdivu samotné stavby i na přilehlých římských antických strukturách.

V první fázi se průzkumy koncentrovaly na malby v oblasti apsidy a na okolních zdech, kde byla situace nejvíce komplikovaná nejen kvůli značně rozrůzněné stratigrafii malířské výzdoby, ale také kvůli vysokému stupni degradace omítkových vrstev. Nejzávažnějším problémem se opět ukázala být migrace a působení vodorozpustných solí v oblastech s vysokou vlhkostí zdiva, které zapříčinilo i značnou nestabilitu omítek. U více než 60 % omítek byly zaznamenány vážné změny v jejich adhezi i vnitřní soudržnosti. Na mnoha místech došlo k výraznému oddělení nebo dokonce nebezpečnému nadzvednutí omítkových vrstev, fixovaných pouze cementovými rámy a kovovými spoji použitými při restaurování maleb před rokem 1904.

Rozbor archeologické situace v okolí apsidy také prokázal, že oblasti největšího poškození maleb, a tedy i zóny s největší vlhkostí zdiva přímo souvisely s prosakem spodní vody z Palatinu. Po vzoru řešení, jakých se v těchto místech používalo v antice, je tato nepříznivá situace, dosud komplikující úspěšnou ochranu maleb, aktuálně vyřešena systémem drenáží a průběžným monitoringem jejich stavu. Ostatně z tohoto zjištění povstala také jedna ze zajímavých hypotéz přednesených právě na konferenci v roce 2013: za poměrně častým sledem různých vrstev maleb doloženým především v oblasti apsidy mohla stát právě tato zvýšená vlhkost zdiva, způsobující časné degradace částí malířské výzdoby, a tím i nutnost jejich přemalby. Řečeno velmi nadneseně, mohly by za bohatstvím malířské výzdoby slavného chrámu Santa Maria Antiqua v Římě stát ucpané kanálky.

Estetická prezentace maleb následovala filozofii „minimálního zásahu“.¹⁷¹ Cílem tak nebylo doplnění chybějících částí, ale co největší zhodnocení pozůstalého konvolutu maleb, byť v jejich fragmentárním stavu. Pouze některá místa, jako např. původní Boniho výplně z portlandského cementu ponechané na místě, byla retušována vrstvou malty odpovídající svou barevností i zrnitostí středověkým omítkám. Restaurování nástěnných maleb pokračovalo až do roku 2012, aby bylo v následujících třech letech završeno konzervováním a restaurováním dlažeb a kamenných částí.

Současná výstava, uspořádaná bezprostředně po dokončení restaurátorských prací, prezentuje památku a její uměleckou výstavu v kontextu historického a architektonicko-topografického vývoje severovýchodního nároží Palatinu. Vedle samotných prostor někdejší svatyně a původního atria byl návštěvnícký okruh rozšířen také o veřejnosti dosud nepřístupné prostory domiciánovské rampy, sousedící s areálem svatyně a spojující Forum Romanum s palácovým komplexem Domus Tiberiana na Palatinu.

Tato část výstavy je věnována výběrové prezentaci různorodých artefaktů, nalezených během vykopávek na počátku 20. století a dosud uchovávaných v archeologických depozitářích. Jedná se například o fragmenty nástěnných maleb předkřesťanského i raně středověkého stáří, úlomky skleněných lamp a kovové části svícňů původně osvětlujících interiér chrámu, nebo také neúplný soubor skleněných mozaikových kostek a zlomků opus sectile. Expozice i výstavní katalog věnují okrajový zájem také někdejšímu raně baroknímu kostelu Santa Maria Liberatrice, který musel v roce 1900 ustoupit archeologickým výzkumům, a jehož destrukce, přestože ve své době kritizovaná částí veřejnosti, bezprostředně vedla k významnému objevu kostela Santa Maria Antiqua. V expozici jsou vystaveny fragmenty štukové výzdoby klenby chrámu s roztami a figurálními motivy.

Jádro výstavy se nachází v interiéru samotného chrámu, kde vedle vystavených artefaktů bezesporu hraje hlavní roli dochovaná malířská výzdoba. Divácky velmi atraktivní, ovšem z hlediska památkové ochrany spíše diskutabilní formou světelné projekce přímo na povrch nástěnných maleb jsou objasněny i méně poučeným návštěvníkům některé historické a uměleckohistorické aspekty, týkající se složité stratigrafie a chronologického vývoje malířské výzdoby v jejích klíčových částech, jako je např. slavná zeď s palimpsestem, výzdoba Theodotovy kaple a kaple sv. Mediků.

Na své místo byly po část výstavy navraceny také další artefakty, jejichž provenience je spojována s chrámem Santa Maria Antiqua. Jedná se o fragment fresky s hlavou sv. Agáty, nacházející se nyní v soukromé sbírce v Anglii, a především o starobylou ikonu Panny Marie. Toto *Imago antiqua*, o němž mluví již středověký Liber Pontificalis, se stalo pomyslným i faktickým středobodem celé instalace. Příběh obrazu je rovněž příběhem palimpsestu. Téměř do poloviny 20. století nenapovídalo nic o jeho unikátnosti. Teprve restaurátor Picco Cellini učinil během restaurování obrazu ve 40. letech 20. století fenomenální objev, když pod vrstvou gotické přemalby v jeho centrální části odhalil starší malbu Bohorodičky s dítětem, provedenou technikou enkaustiky na plátně. Téměř okamžitě byl obraz ztotožněn se starobylou ikonou vynesenu roku 847 z trosek chrámu Santa Maria Antiqua a umístěnou na oltář nové mariánské svatyně (dnešní Santa Francesca Romana). Autorům výstavy se podařilo vystavit vzácný originál v rámci dočasné zápůjčky. Přestože jeho instalace na ústředním místě svatyně je spíše hypotetická a snaží se reflektovat současný stav i podmínky návštěvníckého provozu, rezonuje jeho přítomnost výjimečností tohoto sakrálního místa.

Restaurované fresky, vzácná ikona i soubor raně křesťanských sarkofágů jsou na výstavě doplněny také o další památky, jež dotváří obraz výtvarné kultury pozdně antického a raně středověkého Říma v dobách, kdy povstala většina výzdoby kostela Santa Maria Antiqua. Vedle série několika císařských portrétů z 5.–6. století, ilustrujících módu soudobé císařské reprezentace, se jedná o výzdobu z oratoře papeže Jana VII. u někdejší vatikánské baziliky, zničené při dostavbě chrámu svatého Petra roku 1609. V rámci výstavy je zpřístupněna také další významná raně středověká památka v bezprostřední blízkosti kostela Santa Maria Antiqua: Oratorium Čtyřiceti mučedníků vždy stálo spíše ve stínu své slavnější sestry, přestože k jeho objevu došlo prakticky současně v roce 1900. Menší zájem se stal této památce téměř osudným: její stěny i malby byly po celé století vystaveny vlivům podnebí a adekvátního zastřešení se dočkala až v roce 1999.

Římská Soprintendenza zpřístupnila komplex raně středověké svatyně Santa Maria Antiqua zatím jen v rámci nynější dočasné výstavy. Nezbyvá, než doufat, že v souladu se záměry kurátorů se podaří vytvořit předpoklady pro další, trvalejší zpřístupnění této unikátní památky veřejnosti. Snad se při této příležitosti dočkáme také kritické monografie reflektující výsledky recentního archeologického, restaurátorského a uměleckohistorického průzkumu, jež umožní revidovat mnohé závěry předchozího bádání. Restaurování kostela Santa Maria Antiqua trvalo patnáct let. Snad opět nebudeme čekat tak dlouho.

1 | F. X. Šalda, Několik dojmů a reflexí italských, in: idem, *Kritické projevy* 8, Praha 1956 (Soubor díla F. X. Šaldy, sv. 17), s. 164

2 | Maria Andaloro – Giulia Bordini – Giuseppe Morganti (ed.), *Santa Maria Antiqua tra Roma e Bisanzio* (kat. výst.), Milano 2016.

3 | Konference *Santa Maria Antiqua al Foro Romano: Cento anni dopo* proběhla 5.–6. května 2000 a její sborník uspořádaný Johnem Osborne, J. R. Brandtem a Giuseppem Morgantim vyšel v roce 2004. Konference *Santa Maria Antiqua: The Sistine Chapel of the Early Middle Ages* se konala 4.–6. prosince 2013 v Britské škole v Římě a vydání jejího sborníku uspořádaného Eileen Rubery je ohlášeno na polovinu roku 2017.

4 | Giuseppe Morganti, Giacomo Boni e i lavori di Santa Maria Antiqua: un secolo di restauri, in: John Osborne – J. Rasmus Brandt – Giuseppe Morganti (ed.), *Santa Maria Antiqua al Foro Romano: Cento anni dopo*, Roma 2004, s. 11–30.

5 | O stavu nástěnných maleb a průběhu restaurování prováděném Ústředním institutem restaurování (Istituto Centrale del Restauro) ve 40. letech 20. století viz: Michelangelo Cagiano de Azevedo, Il restauro di una delle pitture di S. Maria Antiqua, *Bollettino d'Arte* XXXIV, 1949, s. 61–62

6 | Werner Matthias Schmid, Il lungo restauro di Santa Maria Antiqua e delle sue pitture. 2000–2015, in: *Santa Maria Antiqua tra Roma e Bisanzio* (pozn. 2), s. 386–395, zvl. s. 386.

7 | Ibidem, s. 395.